

ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ ҲУДУДИ ВА АҲОЛИСИ.

С.Қодирова

Қўқон давлат давлат музей қўриқхонаси катта илмий ходими

Аннотация: Қўқон хонлиги XVIII аср бошларида вужудга келиб, XIX асрнинг иккинчи ярмигача мустақил давлат сифатида фаолият юритган. Хонликнинг ҳудуди Фарғона водийсини қамраб олиб, ҳозирги Ўзбекистоннинг шарқий қисми, Қирғизистоннинг жануби, Қозоғистоннинг жанубий қисми ва Тожикистоннинг шимолий ҳудудларигача чўзилган. Аҳолиси асосан ўзбеклардан иборат бўлиб, қирғиз, тожик, қозоқ ва бошқа халқлар ҳам истиқомат қилган. Қўқон, Марғилон, Наманган, Андижон ва Хўжанд шаҳарлари иқтисодий ва маданий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган. Қўқон хонлиги ўз даврида Марказий Осиёнинг сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим рол ўйнаган.

Калит сўзлар: Қўқон хонлиги, Фарғона водийси, Марғилон, Наманган, Андижон, Хўжанд, ҳудуд, аҳоли, ўзбеклар, қирғизлар, тожиклар, қозоқлар, деҳқончилик, чорвачилик, Марказий Осиё, тарих, XIX аср, давлат, Сирдарё, Хисор тоғлари, Қошғар, Тошкент, Бухоро амирлиги, савдо

Қўқон хонлиги XVII аср бошларида ташкил топиб, XIX асрнинг иккинчи ярмигача мустақил давлат сифатида мавжуд бўлган. Унинг ҳудуди жуда кенг бўлиб, Марказий Осиёнинг шарқий қисмида жойлашган.

Қўқон хонлигининг маркази Фарғона водийси бўлган. Ушбу ҳудуд ҳозирги Ўзбекистоннинг шарқий қисми, Қирғизистоннинг жануби, Қозоғистоннинг жанубий қисми ва Тожикистоннинг шимолий ҳудудларини қамраб олган.

Хонликнинг чегаралари тахминан қуйидагича бўлган Шарқда-Қирғиз тоғлари ва Қошғар (ҳозирги Хитой ҳудуди) билан чегарадош. Ғарбда-Сирдарё ва Тошкент атрофларигача, Жанубда-Хисор тоғлари ва Бухоро амирлиги билан, Шимолда-Қозоғистоннинг жанубий қисмигача етиб борган.

Бундай кенг ҳудуд хонликнинг иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан кучли давлат бўлганини кўрсатади. Абдурахимбий даврида Бухоро хонлигига ҳарбий юриш қилиниб Самарқанд эгалланади (1732). Абдулкаримбий даврида 1746 йил қалмоқлар Фарғона водийсига ҳужум қилиб, Ўш, Андижон, Марғилон шаҳарларини эгаллаб, Қўқонни камал қилган. Қўқонликлар ёрдамга келган Ўратепа ҳокими Фозилбий қўшинлари билан биргаликда уларни Фарғона водийсидан қувиб чиқаришган. Норбўтабий даврида Чуст ва Наманган бекларининг мустақиллик учун кўтарган ғалаёнлари бостирилган. Мамлакатда суғориш иншоотлари барпо қилинади, савдо ва хунармандчилик, қўқон хонлигида бирмунча ривож топади ва нисбатан арзончилик

бўлади.

Норбутабийнинг ўғли Олимбек хукмронлиги даврида Қўқоннинг сиёсий мавқеи янада кучайган, ҳарбий ислохот ўтказилган, Оҳангарон воҳаси, Тошкент, Чимкент ва Сайрам тобе этилган, ташқи савдога ҳам эътибор кучайтирилган. 1805 йилда давлат расман Қўқон хонлиги деб эълон қилиниб, Олимбек "хон" унвонини олган. Олимхоннинг марказлашган кучли давлат тузиш борасида қилаётган ҳаракатлари айрим мансабпараст зодагонлар гуруҳида норозилик кайфиятларини вужудга келтиради. Натижада улар Олимхоннинг сафардалигидан фойдаланиб 1810 йил Қўқонда "Олимхон Тошкентда ўлди" деган миш-миш тарқатишади ва унинг укаси Умарбекка тож кийгизадилар. Олимхон бундан хабар топиб, Қўқонга йўл олади, бироқ у Олтиқуш мавзеида отиб ўлдирилган.

Умархон даврида хонлик ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва кенгайтириш чоралари қўрилган 1815 йилда Бухоро хонлигига қарашли Туркистон, 1817 йилда эса Ўратепа босиб олинган. Сирдарё бўйида бир қанча ҳарбий истеҳкомлар барпо этилган; суғориш иншоотларини кенгайтириш, каналлар қазилар, масжид ва мадрасалар қуришга эътибор берилган. Хусусан, Қўқон, Тошкент, Туркистон, Чимкент, Сайрам, Авлиёта (ҳозирги Жамбул)да масжид ва мадрасалар қурилган. Мозорлар тартибга солинган. Умархон хукмронлиги даврида Қўқон хонлигида фан, адабиёт, санъат нисбатан юксалган. Бунда унинг сеvimли хотини – машҳур ўзбек шоираси Нодирабегимнинг хизмати катта бўлган. Умархоннинг ўзи ҳам “Амирий” тахаллуси билан ўзбек ва тожик тилларида ғазаллар ёзган. Умархон вафотидан сўнг унинг 12 ёшли ўғли Муҳаммад Алихон тахтга ўтирган. Хон ёш бўлганлиги учун давлатни дастлабки даврда онаси Нодирабегим бошқарган. Нодирабегим маданият ва санъатни ривожлантиришга интилан.

1826 йилда Шарқий Туркистонда хитойликларга қарши бош қўтарган мусулмон аҳолига ёрдам бериш учун қўшин тортиб борилган. Натижада Хитой ҳукумати Шарқий Туркистоннинг 6 та шаҳри (Оқсув, Қашқар, Ёркенд, Хўтан ва бошқа) дан солиқ олиш ҳуқуқини Қўқон хонлигига беришга мажбур бўлган.

Муҳаммад Алихон хонлик ҳудудини кенгайтиришга интилиб, Жанубий Олай тоғ этагидаги Қоратегин, Дарвоз, Шуғнон, Рўшон, Воҳон бекликларини бўйсундирган. Бу даврда хонликда суғориш ишлари анча йўлга қўйилган. Тошкент яқинида Хонарик канали қазилган. Ташқи иқтисодий – савдо алоқалари ҳам анча яхшиланган. Бухоро амири Насрулло билан юз берган урушда (1840 й.) Муҳаммад Алихон енгилиб, Хўжандни амир Насруллога топширишга ва ўзини унинг ноибига деб тан олишга фойдасига мажбур бўлган. Аммо Бухоро – Қўқон муносабатлари бундан кейин ҳам кескинлашган. Натижада 1841 йил ноябр ойида Муҳаммад Алихон ўз укаси Султон Маҳмуд тахтдан воз кечган. Бу воқеадан хабар топган амир Насрулло Қўқонга бостириб келиб, уни талон – тарож қилади. У шу қирғин – барот давомида Муҳаммад Алини, унинг укаси Султон Маҳмудхонни, онаси Нодирабегимни ва бошқа юқори

мансабдорларни қатл эттиради. Амир фармони билан Қўқон хонлиги Бухоро ноиби томонидан бошқарила бошланган. Амир ноиби Қўқон хонлиги аҳолисига оғир солиқлар юклайди. Натижада 1842 йилда ёзида қўқонликлар қўзғолон кўтаради, Амир Насруллога содиқ кишиларнинг кўпчилигини ўлдирадилар ва Норбутабийнинг укаси Ҳожибекнинг ўғли Шералини хон қилиб кўтаришади. Буни эшитган Бухоро амири Қўқонга кўшин тортиб ўз ҳукмронлигини қайта ўрнатиш учун қамал қилади. Бирок қамалнинг қирқинчи куни Хива хони Оллоқулихоннинг Бухоро ҳудудига қилган хужуми ҳақидаги хабарни эшитиб, орқага қайтишга мажбур бўлган. Натижада қўлдан кетган кўпгина ҳудудлар (Хўжанд, Тошкент) яна Қўқон хонлиги ихтиёрида қолади. Шералихоннинг (1842-1845) тахтга ўтиришида кўмакчи ва хайрихоҳ бўлган қипчоқлардан Мусулмонкул мингбоши қилиб тайинланган. Мусулмонкул, асосан, ҳарбий ишлар билан йигитлари билан тўлдирган. Мусулмонкул ўз мавқеидан шуғулланган ва хон кўшинларининг таркибини кўпроқ қипчоқ фойдаланиб, Шералихонга ўз таъсирини ўтказишга интиланган. Аммо хон бунга йўл қўймасликка интилади. Мусулмонкул хондан норози бўлиб, бошқаларнинг қўли билан суиқасд уюштиришга ҳаракат қилган. 1845 йили Ўшда хоннинг солиқ сиёсати қарши қўзғолон бошланади. Мусулмонкул қўзғолонни бостиришга кетганида, унинг шериклари Олимхоннинг ўғли Муродбекни Қўқонга таклиф қилиб тахтга ўтқазганлар. Шералихон ўлдирилган. Тахтни сақлаб қолиш учун Муродхон ўзини Бухоро амирини ноиби деб тан олишга мажбур бўлган. Мусулмонкулни мингбоши лавозимида қолганлиги ҳақида фармон чиқаради ва унинг Қўқонга қайтишини талаб қилади. Мусулмонкул эса Ўшдан Наманганга келиб қизини Шералихоннинг ўғли Худоёрга турмушга беради ва у билан Қўқонга келиб, Муродхонни ўлдириб, ёш Худоёрни хон деб эълон қилади. Мусулмонкул хоннинг ёшлигидан фойдаланиб хонликни деярли мустақил равишда ўзи бошқаради, катта лавозимлар қипчоқларга улашиб берилади. Натижада Мусулмонкулга қарши хонлик ҳудудида норозилик ҳаракати кучайди ва у мингбошилиқдан бўшатилади. Мусулмонкул ўз мавқеини тикламоқчи бўлиб, руслар билан алоқа ўрнатишга интилади ва русларнинг вакили В.В.Вельяминов-Зернов билан 1853 йили баҳорида махфий учрашади. Мусулмонкулнинг рус кўмондони вакили билан учрашгани ва ҳокимиятни ўз қўлига олмоқчи бўлганлигидан хабар топган ўзбек ва қирғиз зодагонлари (Муҳаммад Ниёз Қушбеги, Муҳаммад Ражаб Қўрбоши, Муҳаммад Ёқуббек қушбеги) қипчоқлардан кутулиш йўлини ахтариб Худоёрхонни ўзлари тарафга оғдириб, 1853 йил қипчоқлар қирғинини бошлаб юборишган. Мусулмонкул асирга олинди, қатл қилинган.

Бирок Қўқон хонлигида ўзаро тахт учун курашлар тинчимаган, юқоридаги ҳарбий амалдорлар Худоёрхонга қарши фитна тайёрлаганлар, бироқ у муваффақиятсиз чиққан. Қисқа вақт ичида хонлар бир неча марта алмашган (1852-1862 йилларда Шералихоннинг ўғли Маллахон, 1862-1863 йилда Шохмуродхон, 1863 йил май-июнда

яна Худоёрхон, 1863 йил июл-1865 йилларда Маллахоннинг ўғли Султон Сайидхон хон бўлган).

1865 йил Кўконда қипчоқ ва қирғизлар Худойқулибекни тантанавор равишда хон деб эълон қиладилар. У атиги 14 кунгина хонлик қилади, сўнгра барча хазинани ва қимматбаҳо нарсаларни олиб, Қашқарга қочиб кетган. Худоёрхон ҳеч қандай қаршиликларсиз Кўкон тахтини қайта эгаллаган (1865-1875). Бундай беқарор ички вазиятдан фойдаланган Россия Кўкон хонлигига қарши истилочилик ҳаракатларини бошлаб юборган. Натижада 1853-1865 йиллар давомида Оқмачит, Тўқмоқ, Пишпак, Авлиёота, Туркистон, Чимкент, Тошкентни ва уларнинг атроф ҳудудларини босиб олади. 1867 йил 14 июлда император Александр II Туркистон ҳарбий округини таъсис этди ва Ўрта Осиёда босиб олинган ва салтанат таркибига киритилган ҳудудлар ҳисобидан Туркистон генерал-губернаторлигини ташкил қилди. Чоризм босқини туфайли Кўкон хонлиги чегаралари анча қисқариб кетди. Хазинага тушадиган даромадлар кескин камайди. Хон хазинани тўлдириш учун янгидан қўшимча солиқлар жорий этди. Халқ бундан норози бўлиб 1871 йил Сўхда ғалаён кўтаради. Бу ғалаён курулли кўзғалонга айланиб кетди. Ўрта Осиё тарихида энг узоқ давом этган “Пўлатхон” кўзғалони бўлиб ўтади. Рус қўшинлари кўзғалончиларни енгдилар ва Пўлатхон асирга олинди. У 1876 йил 1 март ойда Марғилон шаҳрида дорга осилади. Чор қўшинлари Кўкон хонлигини босиб олиб, хонликни расман бекор қиладилар ва ўрнига Фарғона вилоятини таъсис этадилар.

XIX асрнинг 1 ярмида Кўкон хонлиги таркибига қўйидаги ҳудудлар киради: Сирдарёнинг сўл соҳили билан Қоратегин оралиғидаги Кўкон вилояти; Сирдарёнинг ўнг соҳилидан то Олатовгача бўлган Наманган вилояти; Хўжанд шаҳри; Хўжанд билан Тошкент оралиғидаги Ўратепа вилояти. Хонликнинг энг шимолий вилояти Туркистон, Бетпақдала саҳроларига бориб тақаларди. Бундан ташқари, хонлик таркибига Олай ҳудуди, Балхаш кўли билан Сирдарёнинг юқори оқими оралиғидаги ерлар кирарди. Биллуртоғнинг ғарбий томонидаги Қоратегин, Дарбоз, Кўлоб, Шуғнон сингари бир қатор тоғли туманлар ҳам Кўкон хонлигига тегишли эди. Бу ерларни кўқонликлар 19-асрнинг 30-йилларида бўйсундиришган бўлса-да, улар тез-тез қўлдан-қўлга, кўпроқ Бухоро амири ихтиёрига ўтиб турарди.

Кўкон хонлигида XVIII-XIX асрларда тахминан 1 ярим миллиондан 2 миллионгача аҳоли яшаган. Аҳолининг асосий қисмини ўзбеклар ташкил этган бўлса-да, хонлик кўп миллатли давлат бўлган. Унда қўйидаги халқлар истиқомат қилган: Ўзбеклар-асосий аҳоли ва давлатни бошқарган миллат; Қирғизлар-Фарғона водийсининг тоғли ҳудудларида яшаган; Тожиқлар-қишлоқ ва шаҳар атрофларида, айниқса Хўжанд ва Ўратепа томонларда; Қозоқлар-хонликнинг шимолий ҳудудларида; Татар ва уйғурлар-савдо ва ҳунармандчилик билан шуғулланган. Аҳолининг асосий қисми дехқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик билан

тирикчилик қилган. Фарғона водийсидаги ҳосилдор ерлар ва сув манбалари туфайли қишлоқ хўжалиги жуда ривожланган бўлиб, бу аҳоли зичлигининг юқори бўлишига сабаб бўлган. Қўқон, Марғилон, Наманган, Андижон ва Хўжанд шаҳарлари иқтисодий ва маданий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган.

Айрим шаҳарлар ҳақидагина муайян статистика маълумотлари сақланиб қолган. Бу ерга келган сайёҳларнинг маълумотларига кўра, Қўқонда 80 минг, Тошкентда 60 минг киши яшаган.

1876 йилда Россия империяси Қўқон хонлигини босиб олиб, унинг ҳудудида Фарғона вилоятини ташкил этди. Шу билан Қўқон хонлиги мустақил давлат сифатида тугади ва Россия мустамлака тизимида киритилди. 1876-1880 йиллар атрофида Фарғона вилоятида (собик Қўқон хонлиги ҳудудида) тахминан 1,5 миллион киши яшаган. 1897 йилдаги Россия аҳоли 1 572 000 нафар деб қайд этилган. XIX аср охирига келиб (1900-йиллар бошида) аҳоли сони 2 миллиондан ортиқ бўлган. Бу рақамлар Қўқон хонлиги давридаги аҳоли зичлиги деярли сақланиб қолганини кўрсатади.

Қўқон хонлигида ҳам ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш турли хил бўлган. Хонликка қарашли бўлган ерлар амлок ерлар, вақф ерлари, мулки хирож ва мулки ушрияга тақсимланган. Аҳоли асосан деҳқончилик, чорвачилик ва хунармандчилик билан шуғулланган. Деҳқонлар ўртасида яқка деҳқон хўжалиги ҳам ривожланган.

Фойдаланилган адабиётлар:

“Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. Тошкент-2005. А.Азизхўжаев, Б.Алимов, Б.Аминов, Т.Даминов, Т.Долимов, Ш.Ёвқочев, Н.Иброҳимов, Н.Каримов, Н.Комилов, Ж.Мусаев, Э.Набиев, А.Орипов, М.Рустамбоев, Х.Султонов, Н.Тўхлиев, Д.Шораҳмедов, Р.Қосимов, Т.Қўзиев, А.Ҳожиёв.

“Ўзбекистон тарихи китоби 7-синф” Р.Муқминова, Н.Хабибуллаев, Г.Аъзамова, Э.Каримов, А.Тожибоев.